

С.К.Тулбасиева *¹

¹т.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.,
Қазақстан

E-mail: saule-kt@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0197-2023>

СҰЛТАНБЕК ҚОЖАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМҒА КЕЛГЕН ЖОЛЫ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Аңдатпа

Мақалада түркі әлемінің көрнекті саяси қайраткері Сұлтанбек Қожановтың қысқа ғана өмірінде Орта Азия мен Қазақстан халықтарының мәдени-ағартушылық саласына көптеген өзгерістер әкеліп, оның дамуына қомақты үлес қосқан зиялы азаматтың ағартушылық және зияткерлік қырлары қарастырылады.

Ағартушылық саласындағы С. Ходжановтың ең үлкен жетістіктерінің бірі деп Орта Азия мен Қазақстандағы ең алғашқы жоғары техникалық институт Ташкентте САХИПИ (Орта Азия мақта ирригациялық политехникалық институты) құруы еді деп толық қанды айта аламыз. Себебі Ташкенттегі Орта Азия мақта-ирригациялық университетін құруды ұйымдастыру Қазақстан мен Орта Азия халықтары С. Қожановтың есімімен тікелей байланысты. Университеттің құрылуы экономикалық қиындықтар кезеңімен сәйкес келді және жергілікті жастардың білім алуына, болашағына мүмкіндік жасады. Бұл С. Қожановтың өлкенің білім беру жүйесіндегі жаһандық өзгерістер жасауындағы көшбасшы болғандығын көрсетті.

Мақалада Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағатында сақталған материалдар негізінде Сұлтанбек Қожановтың қоғамдық-саяси қызметіне тарихи хронологиялық шолулар жасалынады.

Сонымен қатар, Көрнекті саяси қайраткер Сұлтанбек Қожанұлы Қожанов Қазақстанның ұлттық зиялыларымен, оның көрнекті қайраткерлері Х.Досмұхамбетов және басқалармен ынтымақтастықта Кеңестік құрылыс жағдайында Кеңестік Қазақ Республикасының қалыптасуына қосқан үлесіне талдаулар жасалынады.

Кілт сөздер: С.Қожанов, Түркістан, Қазақстан, ағартушылық, интеллектуалды, Кеңес үкіметі, Ташкент, қоғамдық, саяси, ғылыми-педагогикалық.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің нысаналы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды ("XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың бірінші жартысындағы Алаш зияткерлік элитасының тарихы мен шығармашылық мұрасы" грант ИРН BR18574180ы).

Тулбасиева С.К. *¹

к.и.н., Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан
E-mail: saule-kt@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0197-2023>.

ПУТЬ СУЛТАНБЕКА КОЖАНОВА К НАУКЕ И ТВОРЧЕСКОМУ НАСЛЕДИЮ

Аннотация

В статье рассматриваются просветительские и интеллектуальные аспекты Султанбека Ходжанова, внесшего значительный вклад и многочисленные изменения в культурно-просветительскую сферу народов Средней Азии и Казахстана. Можно сказать, что одним из величайших достижений С. Ходжанова в области просвещения было создание САХИПИ (Среднеазиатский хлопчатобумажный ирригационный политехнический институт) в Ташкенте

первого высшего технического института в Средней Азии и Казахстане. Потому что организация создания Центрально-Азиатского хлопчатобумажного ирригационного университета в Ташкенте напрямую связана с именем народов Казахстана и Средней Азии С. Кожанова. Создание университета совпало с периодом экономических трудностей и создало возможности для обучения, будущего местной молодежи. Это свидетельствует о том, что С. Кожанов стал лидером в создании глобальных изменений в системе образования края.

Автор рассматривает и дает исторический анализ трудам С. Кожанова, занимавшие руководящие должности в структурах исполнительных органов на местах Туркестанского края.

В статье рассматриваются исторические обзоры общественно-политической деятельности Султанбека Кожанова на основе материалов, хранящихся в Государственном архиве Республики Казахстан. Выдающийся политический деятель Султанбек Кожанович Кожанов в сотрудничестве с национальной интеллигенцией нашего Казахстана, ее видными деятелями Х. Досмуханбетова и другими внес значительный вклад в становление Советской Казахской Республики в условиях советской строительства.

Ключевые слова: С. Кожанов, Туркестан, Казахстан, просветительская, интеллектуальная, Советская, Ташкент, общественная, политическая, научно-педагогическая.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации Программа целевого финансирования Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант ИРН BR18574180 «История и творческое наследие Алашской интеллектуальной элиты конца XIX-первой половины XX вв.»).

*S.K. Tulbassiyeva*¹*

*¹PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: saule-kt@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0197-2023>*

SULTANBEK KOZHANOV'S PATH TO SCIENCE AND CREATIVE HERITAGE

Abstract

The article examines the educational and intellectual aspects of Sultanbek Khodzhanov, who made a significant contribution and numerous changes to the cultural and educational sphere of the peoples of Central Asia and Kazakhstan.

It can be said that one of the greatest achievements of S. Khojanov in the field of education was the creation of the SAHIPI (Central Asian Cotton Irrigation Polytechnic Institute) in Tashkent, the first higher technical institute in Central Asia and Kazakhstan.

Because the organization of the creation of the Central Asian Cotton Irrigation University in Tashkent is directly connected with the name of the peoples of Kazakhstan and Central Asia S. Kozhanov.

The establishment of the university coincided with a period of economic difficulties and created opportunities for learning and the future of local youth. This indicates that S. Kozhanov has become a leader in creating global changes in the education system of the region.

The scientific article provides a historical overview of the socio-political activities of Sultanbek Kozhanov. The materials of the scientific article were written on the basis of materials stored in the State Archive of the Republic of Kazakhstan. A prominent political and public figure S. Kozhanov cooperates with the National intelligentsia of Kazakhstan, in particular, H. Dosmuhambetov were among those who made a significant contribution to the formation of the Kazakh Republic in the context of Soviet construction.

Keywords: S. Kozhanov, Turkestan, Kazakhstan, educational, intellectual, Soviet, Tashkent, public, political, scientific and pedagogical.

Gratitude. The article was prepared as part of the implementation of the Program of targeted funding by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN BR18574180 "History and creative heritage of the Alash intellectual elite of the late XIX-first half of XX").

Кіріспе. Отыз жылдық тәуелсіз тарихы бар мемлекетімізде мемлекеттік идеологияны тарихи сана негізінде қалыптастыру мен нығайту қолға алынууда. Осы мақсатта тарихи және мәдени құндылықтарымызды зерттеу және оны дұрыс бағалау арқылы әлемдік деңгейде лайықты орын алуға үлес қосу қазіргі таңдағы мемлекеттік идеологияны қалыптастыруда жетекші орын алууда.

Елімізде тарихи сананы қалыптастырып, мемлекеттік идеологияны күшейту мақсатында Тәуелсіз Қазақстанның тарихи мазмұнын қайта қарастырып, зерттеп зерделеу қазіргі таңда қайта жүзеге асырылууда. Себебі болашақ ұрпақтың өткеніміз бен болашақ тарихымызды түбегейлі қайта қарастырып, тарихи-мәдени құндылықтарымызды анықтайтын жәдігерлерімізді нақтылау арқылы бүкіл әлемдік кеңістікте өзіне лайықты орынды айқындай түсуінің өзектілігі бүгінгі таңда арта түсуде. Оның үстіне Қазақстан Республикасының отандық тарихымыздың мазмұнын жанарту қажеттігі күннен күнге өз өзектілігін білдіруде. Осыған орай тарихи идеология мен сананы қалыптастыруда тарих сахнасында белгілі орын алған, белгілі тарихи оқиғалардың субъектісі бола білген, ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы оқиғаларға тікелей қатысқан, мемлекет және қоғам қайраткері жайындағы зерттеулер тұлғатану саласында айрықша орынға ие.

Өзектілігі. ХХ ғасырдың 20-30 жылдары ұлттық мемлекет құруда ат салысқан қайраткерлердің қоғамдық саяси қызметтерімен қатар ғылымға келу жолы мен шығармашылық мұраларын зерттеу бүгінгі таңда өзекті сипатқа ие болып отыр.

Түркістан өлкесінде жергілікті жердегі атқарушы орган құрылымдарында басшылық қызметтер атқарған оқыған қазақ жастарының арасында С.Қожановтың алар орны ерекше болып табылады. Бұл мемлекеттік қайраткердің қоғамдық-саяси қызметтерімен қатар ұштастырған ғылыми-педагогикалық мұраларын зерттеп, зерделеудің қазіргі таңда маңызы артып отыр.

Кеңес өкіметінің қалыптасқан кезеңінде белсенді саяси және қоғамдық қызмет атқарған ұлт қайраткерлерінің мемлекеттік қызметтерімен қатар ұштастырған ғылыми-шығармашылық мұраларын зерттеп, зерделеу-тарих ғылымының дамуында маңызды қажеттілікке айналғандығын көрсету ғылыми жұмысымыздың өзектілігінің бірінші қырын айқындайды.

Ғылыми мақаламыздың екінші өзектілік қырын Кеңес өкіметінің ұлт мәдениетін кеңестік мәдениетке, яғни социалистік сипатқа көшіруге үн қосқан, осы саясаттың өзін ұлттың мүддесіне қарай бейімдеуге ықпал жасаған алаш қайраткерлерінің ағартушылық қызметтерін рухани жаңғыруда сабақтастыра отырып, қарастыру құрайды. Әсіресе зиялылардың ішінде ғылыми мақаламыздың тақырыптық арқау етіп отырған Сұлтанбек Қожановтың 1920-1924 жылдар аралағында Түркістан Коммунистік Партиясы Орталық Комитетінің мүшесі, Түркістан Өкіметі-Атқару Комитеті Төрағасының орынбасары, Түркістан Республикасының Ішкі Істер Қалық Комиссары, Халық Ағарту Комиссары, «Ақжол» газетінің редакторы қызметтерін атқарған кездерімен ұштастыра отырып, жүзеге асырған интеллектуалды мұрасына талдау жасауым құрайды. Себебі бұл кезеңде Сұлтанбек Қожанов «Сана», «Шолпан» журналдарында «Тоқпақ», «Замандас», «Тарпаң» бүркеншікті аттарымен өз мақалаларын жариялап отырған.

Қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметтері мен шығармашылық мұраларының тарихын толық қанды зерттеп, зерделеу мемлекетімізде тәуелсіздігімізді алғаннан кейін бастау алғандығы барлығымызға белгілі жағдаят болып табылады.

Жиырманшы ғасырдың алғашқы ширегінде Кеңестік алып мемлекеттің бас қаласында, Түркістан өлкесінде басшылық қызметтерде жұмыс істеген көзі ашық мамандық иелері болған қазақ жастары арасында болған Нәзір Төреқұлов, Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Қожанов секілді оқығандардың мемлекеттік қызметтерімен қатар олардың интеллектуалды ғылыми шығармашылық еңбектері мен мұралары хақында архивтік деректерді ғылыми айналымға енгізіліп, ғылыми тұжырымдар мен пайымдаулар жасалған.

Материалдар мен әдістер. С.Қожановқа қатысты тарихнамалық еңбектердің көшбасында Ж.Қ.Симтиковтың Сұлтанбек Қожановтың саяси-қоғамдық және мемлекеттік қызметі, әсіресе 1916-1924 жылдарды қамтыған Түркістандық кезеңі ғалымның зерттеулерінде барынша

ыждақаттылықпен деректік тұрғыда талданып, тиісті ғылыми бағасы берілген [1,3]. Келесі кезекте Сұлтанбек Қожановтың қоғамдық-саяси қызметін зерттегендер қатарында Б.Қойшыбаевтың “Жазықсыз жапа шеккендер” [2], Р.Я. Раджапованың “Имя, возвращенное истории к народу (Султанбек Ходжанов)” [3], Т.Қожекеевтің “Көк сенгірлер” атты еңбегін [4], Р.Бердібайдың “Замана сазы: Зерттеулер мен мақалаларынан” [5], Ж.Әлмашұлының Сұлтанбек Қожанұлы (Түрмеде сөнген шаңырақ) еңбегінен Әлмашұлы Ж. Сұлтанбек Қожанов (түрмеде сөнген шырақ) атты еңбегінен [6], А.Шәріповтің “Сұлтанбек Қожанов - әдебиетші” атты еңбегінен, [7], ал, Ж.М. Уалиханованың “С.Қожановтың мәдени-ағартушылық және саяси-қоғамдық қызметі” атты [8] ғылыми еңбектеріне сілтемелер жасай отырып, талдаулар жасауым ғылыми жұмысымның тарихнамалық негізін құрайды.

1916-1917 жылдары Ташкент қаласында сол кезеңде шоғырланған қазақ зиялылары арасында жасырын саяси үйірмелер жұмыс жасаған. Солардың бірі «Кеңес» саяси үйірмесі болған. Осы үйірмеге қатысқан оқыған қазақ зиялыларының арасында С.Қожановта болған. Үйірме тарихын зерттеп, зерделеуге өзінің қомақты үлесін қосып жүрген ғалымдар қатарында тарих ғылымдарының докторы, профессор Қ.Тұрсын жүргізген [9, 227 б]. Ғалымның өз еңбектерінде «Кеңес» ұйымының тарихына және Түркістан қаласында Сұлтанбек Қожановпен бірге 1918-1919 жылдар аралығында қызметтес болған, Ленинмен кездескендігі жайында деректер қалдырған Д.Нысанбаевтың деректеріне ғылыми талдаулар жасайды. «Кеңес» саяси үйірмесінің баспасөз органы болған «Бірлік туы» газетінің редакторы қызметінде Мұстафа Шоқаймен қатар Сұлтанбек Қожановтың да болғандығын атап өткен жөн [10].

С.Қожановтың өзге алаш қайраткерлері қатарында еліне адал қызмет еткенін дәлелдейтін құжаттық деректердің жинақтары ішінде қазіргі таңда тарихи ғылымда маңызды Алаш қозғалысының құжаттары мен материалдары жинағының I-II томдығын атап өтуге болады [11].

Соңғы кезеңде тарихты оқытудың оқу-әдістемелік негіздеріне арналған Б.Әбдіғұлова [12], Х.Тұрсын [13], Т.Т. Тұрлығұл [14], К.М. Тілеубаева [15], Б.А Тұрғанбаев [16] және т.б. ғылыми зерттеулер мен әдістемелік еңбектерінде тарихи тұлғатануға қатысты жаңа тың тұжырымдар жасалуда.

Талдау. Тақырыбымның зерттелуіне қатысты жүргізілген тарихнамалық, ғылыми-педагогикалық зерттеулерге жасалған талдаулар нәтижесі мен теориялық зерттеулер бүгінгі қалыптасқан тәжірибенің ахуалдық жағдайын бағалай келе, мәселенің толық қанды қарастырылып бітпегендігіне көз жеткіздіреді.

Кеңестік биліктің жоғарғы эшелонына тартылған қазақ қайраткері-Сұлтанбек Қожановтың қоғамдық-саяси қызметімен қатар ұштастырған ғылыми шығармашылықты интеллектуалды мұрасына шолу жасау зерттеу нысанымыз болып табылады.

Зерттеу жұмысымыздың әдістемелік негізін Кеңестік биліктің лауазымды қызметтерінде қызмет атқарған қазақ қайраткерлерінің өздері араласқан қоғамдық-саяси үдерістерінің себеп-салдарлы байланыстарын анықтауда сараптап-саралау, индуктивті әдістер, баға беруде тарихи-салыстыру әдісі және тарихи типологиялық әдістер, жеке тұлғалардың қызметіне қатысты нақтылы күрделі әдістер қолданылған болатын. Сонымен қатар, эмпирикалық әдістерді де қолданылды.

Зерттеудің деректік негізін бұрын жарық көрген және ғылыми айналымға жаңадан енгізіліп отырылған архивтік құжаттар құрайды. Бұл материалдардың басым бөлігі Сұлтанбек Қожановтың саяси-қоғамдық қызметі мен шығармашылық мұрасына қатысты Қазақстан Республикасы Президенттік Архив қорларындағы деректер мен сол кездегі мерзімдік басылымдарда жарияланған мақақалар құрайды. Дерек көздерінің басым бөлігіне Сұлтанбек Қожанұлының өмірлік кезеңдері хақындағы көзі көргендердің естеліктері, қайраткердің шығармашылық еңбектері, мемлекеттік саяси қызметтеріне байланысты құжаттардың және материалдардың томдықтары, құжаттар мен материалдар жинақтары пайдаланылды.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық Архивінің 849- қорындағы 1-тізбесі, 16, 19, 21-істерінде Сұлтанбек Қожановқа қатысты материалдар сақталған. Осы архивтік материалдарды өз ғылыми мақаламыздың барысында дерек көзі ретінде пайдаландым.

Негізгі бөлім. Адамзат қоғамының табиғи болмысы сондай кез келген халықтың өзін-өзі тануы әр бір тарихи кезеңдерде алда тұрған кезекті міндеттерін анықтауы алдымен зиялы

қауым қызметі арқылы жүреді. Жиырмамыншы ғасырдың алғашқы ширегіндегі оқиғалардың бел ортасында жүрген қазақ зиялылары да өз халқының басынан өтіп жатқан түбегейлі өзгерістерді жан-жақты талдап, түсінуге, ол өзгерістерге өз мүмкүндігінше ықпал етуге тырысқан еді.

Өз ұлтының теңдігі мен тәуелсіз болашағы үшін күрескен қазақ зиялы оқыған азаматтарының көрнекті өкілі қазақ халқының ішінен шыққан аса ірі қоғам және мемлекет қайраткерлерінің бірі-Сұлтанбек Қожанұлы Қожанов болды.

Сұлтанбек Қожановтың ғылымға келген жолы мен шығармашылық мұрасының қалыптасуы, оның өмірі мен сан алуан саяси-мемлекеттік қызметі тәуелсіздік алғанға дейін зерттелмей келді. Сталин кезеңіндегі жеке басқа табыну жылдарының құрбаны болған қайраткер жайында оның тоқсан бес жылдық мерей тойында алғаш рет Өзбекстандық тарихшы Р.Я.Раджапова көпшілікке таныту мақсатында ғылыми мақаласын жариялады. Р.Я.Раджапованың мақаласы 1988 жылы “Имя, возвращенное истории и народу (Султанбек Ходжанов)” деп аталып, “Общественные науки Узбекистана” журналында жарияланады [17]. Осыдан бастап, Өзбекстан мен біздің елімізде Сұлтанбек Қожановтың саяси-қоғамдық мелекеттік қызметтерімен қоса шығармашы-лық мұраларыда зерттеле бастайды. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі қожановтанушылардың қатарына Т.Қожекеев [18], А.Шәріпов [19], Ж.Әлмәшұлы [20], Ж.Симтиковтарды [21] атауға болады.

Сұлтанбек Қожанов қазіргі Түркістан облысы, Созақ ауданындағы Ақсүмбе ауылында 1884 жылы 10-қыркүйекте дүниеге келген. Сұлтанбек Қожановтың балалық шағы сол Қаратау баурайында өмір сүрген мал бақташысы болған әкесі Қожанның қолында тәрбиеленген. Қожан көп балалы болған, баласының үлкені, осы Сұлтанбек болған. Ресей империясының үкіметі 1895 жылдың өзінде-ақ өзінің отарлық ісіне септігін тигізген болашақ әкімшілік қызметкерлерді даярлау мақсатында Түркістанда орыс түземдік мектептерін ашады. Онда оқитын балаларды әр облыстар мен болыстардан жинауға кіріскен кезде, Қожанның бақташы болып жүрген, еті тірі, пысық баласы-Сұлтанбекке көздері түседі. Әкесі болса Сұлтанбекті сауатын ашып, білім алуға Түркістанға жібереді. Мұнда келген Сұлтанбек бір ауыз орысша білмесе де орыс түземдік мектебінің қабырғасында жүріп білім алып, әрі күнкөріс талабына байланысты етікшінің көмекшісі болып қосымша жұмыс та істейді.

Болмысындағы зеректігі мен зерделілігінің арқасында тез арада қала өмірі мен қиыналса да көп оқып, қатарластарынан қалмай, оқуды игеріп кетеді, білім алады. Бір айтып кететін жәйт, осы мектеп қабырғасында қазіргі таңға дейін Сұлтанбек Қожановтың өз қолымен ойып жазған қол таңбасы сақталған. “Болар бала боғынан” деп халқымыз бекер айтпағанының шынайы дәлелі іспеттес, қазіргі таңда мұражай қабырғасында ол қалдырған қолтаңба ескерткіш ретінде сақтаулы тұр. Осы орыс-түземдік мектебін аяқтаған соң, үш сыныптық қалалық кәсіптік білім беретін училищені аяқтайды. 1913-1917 жылдары Ташкенттегі мұғалімдер даярлайтын семинариясында да оқып, білім алады. Бір қызығы, Ташкент мұғалімдер семинариясында жиырма бес жыл ішінде жергілікті халықтың небәрі алпыс бес өкілі ғана білім алып, аяқтаған болса, соның он бірі өзбек, түркімен, татар болған екен да, елу төрті қазақ пен қырғыздар болған.

Ташкент мұғалімдер семинариясының қабырғасында жүріп, Сұлтанбек Қожанов қоғамдық қызметтерге баулынады, бейімделеді. Студент кезінен бастап-ақ жасырын саяси үйірмелердің жұмыстарына араласып, саяси әдебиеттермен танысады, саяси азаматтық көзқарастарын қалыптастырып, зейін қойып, зерттейді. Жас кезінен бастап зерек болған Сұлтанбек Қожанов теңдіктің күрессіз келмейтінін, азаттыққа апарар жолдың жеңіл болмайтынын тереңінен ұғынады. “Туркестанская правда” мерзімдік баспасының қосымшасы болған- “Костры” журналындағы “Біздің қызметкерлер” өмірбаянында атап көрсетілгеніндей, Сұлтанбек Қожанов 1915 жылы көзі ашық, оқыған, саяси көзқарастары мен пайымдаулары қалыптасып келе жатқан жас қазақ азаматтарының “Кеңес” атты жасырын түрдегі саяси ұйымын ұйымдастырған болатын [22,19]. Бұл Сұлтанбек Қожанов үшін саяси қоғамдық істерге шыңдалу мектебі болып табылды.

Тарих сахынасында 1917 жылы ақпанда Петроград қаласында буржуазиялық-демократиялық революциясы болды. Ресей империялық өкіметі саяси биліктен кетіп, бүкіл елді Ақпан төңкерісі саяси төңкеріске әкелген кезең туындаған болатын. Отарлаған өкіметке деген өшпенділік, отаршылдық трагедияны бастан кешкен қазақ халқы үшін бұл саяси төңкеріс тәуелсіздік пен ерікдікке деген үміт отын сыйлаған болатын. Осы кезеңде қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу азаматтары саяси белсенділік танытты. Ақпан төңкерісін, ұлттық өрлеу туғызған саяси өзгерістерді тәуелсіздік жолына теңеп, бостандықтың уын желбірететін кездің келгендігін түсіндіріп жатты. 1917 жылдың ақпан-тамыз айларында Сұлтанбек Қожанов та Ташкенттегі мұғалімдер семинариясын тәмәмдап, мұғалім мамандығын алып, Ферғана облысындағы Айым ауылында ауыл балалар мектебінің мұғалімі қызметін атқарады.

Дегенмен, бұрынғы семинарист, ауыл мектебінің мұғалімі, Сұлтанбек Қожанов саяси өмірден өзін тысқары, оқшау ұстамайды. Өзінің үзенгілес достары сияқты саяси мектепкеде белсене араласып жүреді. Оған дәлел болар дерек, 1917 жылы «Қазақ» атты баспасөз бетіне «Қоқан-жиырма бірінші наурызда мың басылық адам қажет болса біз барамыз» жедел хатының жолдану дәлел бола алады [23,47].

1913-1918 жылдары баспадан жасырын жарық көріп, жалпы ұлттық басылым деңгейіне көтерілген «Қазақ» мерзімдік басылымы Қазақ халқының өзін саяси басқаруы мүддесіндегі өкіметі мен үкіметін құру құқығын өзін отарлаған Ресей мемлекетіне мойындатқызу, дербес мемлекеттікке ұмтылу, сөйтіп, егемен мемлекет құру, қазақ жеріне ішкі Ресей аудандарынан ауқатты шаруаларға қоныс аударуға тиім салдыру, еуропалық үздік тәжірибелер мен озық ойларды қолдану арқылы экономикамызды дамыту, сонымен бірге қосымша шаруашылық пен кәсіп түрлерін, атап айтсақ, сауда, егіншіліктің түрлерін, кен өнеркәсіптік өндірісін дамыту, жеке азаматтардың құқықтарын және өзге демократиялық қоғам принциптерін құрметтеу, ұлттық құндылықтарды қастерлеу, білім жүйелерін, ұлттық тіліміз бен дінімізді сақтауға керекті жағдаяттарды жасау сияқты идеологияның қалыптасуына қызмет еткен болатын. Бұның бәрі еліне жаны ашыған, халқы үшін қабырғасы қайысқан әр бір қазақ зиялысы үшін арман-мұраттар болып көрінген-ді.

Ақпан төңкерісі өзге қазақ ауылдарына секілді Түркістан жеріне де көктен түскен найзағайдай болған. Ол туралы жайттар мына деректе беріледі: “Февраль төңкерісі Түркістанға көктен түскендей болды. Бітеу жараның бетін ашты. Алғашқы кезде қазақ, қырғыз, өзбек халқы түгілі Түркістанның орыс жұмыскерлері, солдаттары төңкерісті өздерінше ұғып, мұсылмандардың еншісіне бергілері келмеді” [24,18], - деп сипаттайды сол кездегі Түркістандағы саяси ахуалды К.Кеменгерұлы.

Қалыптасқан жаңа саяси ахуалға лайықты жаңа күрес құралдары, жаңа саяси әдіс-тәсіл, ең бастысы, осымен халықты қаруландырып, қоғамдық саяси қозғалысты бастап кете алатын саяси әлеуметтік күш қажет екендігі белгілі болды. Ол-күш көзі ашық, көкірегі ояу жастардың қолында еді. Осылардың қорытындысындағы қоғамдық дамудағы бағыты бар, өз талаптары мен түсінігі бар бірнеше ұлттық саяси сипаттағы ұйымдар мен партиялар тарих сахынасына шыға бастайды.

Біріншісі, “Шуро-и-Исламия” (Мұсылмандар Одағы), келесісі- “Шуро- и-Улема” (Таза исламистер одағы) сияқты ұйымдар. Бұл саяси ұйымдар мұсылмандық шарттарды алға тартып, мемлекеттің мәртебесін шариғат жолымен жүру арқылы жүзеге асыруды көздеді.

С.Лапин бастаған “таза исламистер” Түркістан өлкесін шариғатқа сүйене отырып, басқару үшін Уақытша үкімет құрып, оның алдына федерация талабын қойды. Ұлт интеллигенциясы “шариғатты мойындамай, орыстарға беріліп кетті” деген мін тағып, Алла үйінен аластатылады.

Келесі топ діни адамдар тобынан оқшауланып, келімсек өзге ұлт қара жұмысшыларымен бірлесіп, олармен терезесі тең мұсылман жұмысшыларының одағын құрды. Бұл ұйымның басында қазақ оқығандарының арасынан Санжар Асфендияров пен Сұлтанбек Қожановтар тұрды. Ұйым 1917 жылдың маусымынан бастап жұмыс жасады. Қозғалыстың мақсаты мен міндеттері жайында Санжар Асфендияров “Наша газета” атты мерзімдік баспасөз беттерінде “Біз жұмысымызда, сөз жоқ, орыстың демократиялық ұйымдарымен үзенгілес болмақпыз.

Болашақта орыстар мен мұсылмандар арасында жаңаша қарым-қатынастар қалыптастыра аламыз ба деген үмітіміз бар, өйткені тек демократиялық ұйымдар ғана ортақ мәмлеге келмекші және жергілікті халықтың орыстарға сенбеушілігін жоймақшы. Түркістан мұсылмандарының арасындағы жұмысшы қозғалысының ізашарлары бола отырып, біз халқымыздың келешекте бостандық пен теңдікке жететініне, сондай-ақ саяси күрескер ретінде бүкіл әлемдік еңбек игеруіне қосылатынына зор сеніммен қарап, күрделі міндетімізге кірісеміз” [25]. Осы іспеттес көз қарасты Сұлтанбек Қожановта ұстанып, жұмысшы табының мүддесін қорғаған қайраткерлермен бірге жүріп, сол азаматтардың қатарында табылып отырды.

1917 жылдың көктем айларынан бастап, қазақ зиялылары “Қазақ” газетінің маңайына шоғырланып, топтасып, жалпы ұлттық мәселелерді талқылау үшін Бірінші Жалпықазақ құрылтайын 21-26 шілде аралығында Орынбор қаласына шақырған болатын. Бұдан ертерек облыс орталықтарында дайындық ретінде облыстық съездері өткен болатын. Барлық облыстың күн тәртібінде өзекті мәселер талқыланып, оларға А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Шоқай, М.Жұмабаев, М.Дулатов сияқты қазақ зиялылары белсене араласқан болатын. Бірінші Жалпықазақ съезіне Сұлтанбек Қожанов Сырдария облысының атынан делегаттар қатарында қатысады.

Бұл Жалпықазақ съезінің жұмысы жайында Қазақ газетінде “Өзгеріс болғаннан бері әр облыс жиналып, съезд құрып, мұң-мұқтажын кеңесті. Әр облыс өзара кеңесіп, бір қаулыға келгеннен кейін, бүкіл қазақтың тілегін қорытып, “Алаштап” атқа мініп, ертең ашылғалы тұрған Учредительное Собраниеге тобымызды жазбай бару үшін жалпы қазақ съезі қажет болды” – деп [25,4], жазды.

Бірінші Жалпықазақ съезі алғашқы күнінен бастап-ақ орыс қоныс аударушыларының көші-қонын дереу тоқтатқызу керектігі жөніндегі мәселе мен мемлекеттілік тарапынан сол кезге дейінгі берілген жер үлестерінің санын алып, жер иелеріне қайырымын беру туралы шешім қабылданады. Жиында өзге жерден келген қонысаударушыларға күшпен алынып берілген жер үлестері бұрынғы иелерінің үй жайлары, жайылымдық, шабындық жер үлестері де бұрынғы жер иелеріне тиесілі үлес ретінде қайтарылуы жөнінде қаулы қабылданады.

Ал, жұмысшылар мәселесіне байланысты, қара жұмысқа жіберілген бауырларымыз жедел түрде елге қайтарылсын, жаңадан жұмысшылар алуға тиім салынсын, қарсылық көрсетті деген желеумен қамалғандар абақтыдан бостылсын, сонымен қатар, әр түрлі себептерден жасалған барлық зорлық-зомбылықтар тоқтатылсын деген де съезд барысында шешім қабылданады.

Съезд күн тәртібінде қазақтар арасында арнайы ұлттық мекемелер ашу, қақатар арасындағы сот жүйесі мен органдарын құру, әсіресе, қазақ өкілдері қатыстырылған жергілікті басқару құрылымы мен құқық органдарын құру қажеттігі жайында, сонымен қатар, білім-ағарту жұмыстарының кең ауқымды қолға алынуы жайында да сөз қозғалып, қаулылар қабылданады.

Жалпы алғанда, Бірінші Жалпықазақ съезінде қаралған мәселелер мен қабылданған қаулылар ел үшін маңызы өте жоғары болған.

Сұлтанбек Қожанов хатшылық еткен, тамыз айындағы Түркістан өлкесінде құрылған Сырдария облыстық қырғыз-қазақ комитетінің құрамына мүшелікке кіреді [26,11].

Сұлтанбек Қожановпен бірге бұл комитет жұмысына Тұрар Рысқұлов, Садық Өтегенов, Ибрахим Қасымов, Иса Тоқтыбаев сияқты қазақтың бір туар азаматтары белсенді жұмыс атқарады.

Сұлтанбек Қожанов та қазақ халқының арасынан шыққан революциялық көзқарасты ұстанған зиялылармен қатар кеңінен ел ішінде үгіт насихаттық іс-шараларды жүргізіп отырады. Атқарылған іс-шаралар барысы “Бірлік туы” мерзімдік баспа сөз бетіне жарияланып, жергілікті халық ішіне кеңінен таратылып отырылады. “Ақпан төңкерісі күндерінен бастап “Киргиз” газетін редакциялады, газет улемистер мен олардың ұйымы ресми түрде жойылған сәтке дейін күшейе түскен күрес жүргізді” [27,59], –деп жазылды осы баспасөз беттерінде.

Бірлік туы газеті-сол кезде ұлттық тілде жарық көрген мерзімдік баспасөздердің бірі болды. Қазақ газетінен бөлініп, Семейде “Абай” журналы, “Сарыарқа”, Қызылжарда “Жас азамат”,

Ордада “Ұран” мерзімдік баспасөз құралдарымен қатар, Ташкентте осы “Бірлік туы” газеті жарық көріп тұрады. Хронологиялық шеңбері бойынша 1917 жылдың 24-маусымынан 1918 жылдың мамыр айына дейінгі аралықта жарық көріп тұрған. Жалпы 29 саны жарық көрген. Бұл мерзімдік баспасөз құралының беттерінде М.Шокай басқарған қазақ оқығандарының саяси көзқарастары мен ұстанымдары мақала түрінде жарық көріп тұрады. Баспада мақала жариялаған авторлардың қатарында Сұлтанбек Қожановта болды. Мұрағат деректеріне сүйенсек, буржуазиялық “Бірлік туы” газеті контрреволюциялық үкімет “Қоқан автономиясының” жаршысы болды” [28]-деп, көрсетіліп отырылды.

1917 жылы 25 қазанда мемлекеттік төңкеріс кеңестер тарапынан жүзеге асырылды. Уақытша үкімет құлатылып, өкіметтік билік кеңестер қолына өтеді. Большевиктер партиясының ұстанымына сәйкес, социалистік қоғам тек Ресейде емес дүниежүзін қамтуы керек еді. Осы ұстанымға сәйкес бұрынғы Ресей құрамына кірген елдер де, оның ішінде қазақ даласыда қазан төңкерісінің нәтижесінде орнаған өкіметтік билікті мойындауға міндетті болып табылды, ол үшін күресте жүргізілді.

1917 жылдың 1-қарашасында Ташкенттегі өкіметтік билік Кеңестер қолына өтті. Бұл туралы жаппай баспасөз беттерінде жарияланып, халыққа жеткізілді. Сол жылы 25 қарашада жаңадан құрылған өкіметтің, яғни Түркістан Халық Комиссарлар Кеңесінің құрамы жарияланды. Құрылған жергілікті үкіметтің құрамына бір де бір жергілікті халық өкілдері кіргізілмейді. Оған жергілікті әкімшілік өкілдерінің жұмысшы табынан еместігі желеу болған болатын. Бұл жағдай Кеңестер ұстанған негізгі ұстанымдардың бірі ұлттардың теңдігі мен өзін-өзі басқару құқығы жөніндегі принциптерге қайшы келді.

Сонымен қатар, “Ресейдің құрамына кіретін езілген халықтарды Ресей мемлекетінің құрамында қалуы немесе дербес мемлекет болып, бөлініп шығуы мәселелеріне өздігінен шешу құқығы болуы тиіс...», сондай-ақ «Россия құрамына кіретін барлық ұлттардың емін-еркін бөлініп шығуына және де дербес мемлекеттілік құруына деген құқықтары танылуы тиіс болып табылады. Бұндай құқықты жоққа шығара алу мен іс жүзінде іске асырылуға кепілдіктер беретін іс-шараларды қолданбауға, басып алу сияқты немесе жаулап алушылық саясаттарымен бара бар [29]-деп, көрсетілген. Сәл кейінірек Кеңестер шығыстың мұсылман халықтарына да арнайы Үндеу жолдаған. Онда: “Уақытты өткізіп алмаңыздар, ғасырлар бойы жерлеріңізді жаулап алып келгендерді серпіп тастаңыздар. Ендігі жерде күлге айналған жерлеріңізді олардың тонауына жол бермеңіздер! Өз елдеріңіздің қожайыны өздеріңіз болуға тиіссіздер! Тұрмыс тіршіліктеріңізді сіздер өздеріңіздің салт-дәстүріңізге сай, өз қалау-ықтиярларыңызға орай құруға тиіссіздер!” [30]-деген үндеуді де жолдайды.

Жергілікті Түркістан өлкесінің халқы мемлекеттік төңкерістен кейін келген өкіметтің саясатын саяси теңдік пен ұлттық деңгейдегі бостандыққа қол жеткізетін бірден бір жол деп қабылдағанымен де, толық қанды сенімін білдіре алмады. Өйткені 1917 жылдың 16 қарашасында құрылған Түркістан Халық Комиссарлар Кеңесінің құрамы 17 адамнан тұрған, алайда бір де бір жергілікті халық өкілдері бұл Кеңес құрамына енбеген. Бұл тұрғыда “Бірлік туы” газеті беттерінде жариялаған “Түркістандағы орыс съездері” 1917 жылы 25 қарашада жарияланған, “Өзіміздің большевиксінгендерге” 1918 жылғы 29 қаңтарда жарық көрген санында жарияланған мақалаларының мәні мен мұзмұнынан, саяси бағыт-бағдарынан, сыни көзқарас-тарынан көрініс табады.

Сұлтанбек Қожановтың “Бірлік туы” мерзімдік басылымында баяндаудан бастау алған шығармашылық қызметі негізінен Түркістанның жергілікті халқының арман-тілегімен астасып жатты. Ол осы басылымды ұлттық теңсіздікті жою жолында, империялық Ресейдің отарлау саясатын жалғастыруды жақтаушылармен жан аямай идеологиялық тұрғыда күреседі. Осы күрес жолындағы Сұлтанбек Қожановтың азаматтық саяси көзқарастары оның шығармалары арқылы “Бірлік туы” баспасының беттерінде жарық көріп отырады. Осы кезеңде С.Қожанов шығармашылық тұрғыда шыңдалып, саяси тұлға ретінде қалыптасады.

Сонымен, Сұлтанбек Қожановтың азаматтық жағынан есейіп, қоғамдық және мемлекеттік саяси қайраткер ретінде қалыптасуына Түркістан өлкесіндегі ағартушылық мектебінің

көрнекті өкілдерімен тығыз байланыста болып, олардан алған тәлім тәрбиелерінің арқасында ой-санасы қалыптасады.

1920 жылдың қаңтар айында өткен Ү-Өлкелік КП(б) конференциясы мен ондағы Түркістан автономиясының төрағасы, Тұрар Рысқұловтың ұсынысымен Түркі Кеңестік Республикасы деп атауды өзгертуді ұсынуымен бастау алған болатын. Бұл ұсыныс кезінде үлкен дауды тудыртқан болатын. Нәтижесінде 1920 жылдың наурызы мен маусымы аралығында бұл мәселе күн тәртібінде бірнеше рет қаралады. Бұл тұрғыда зерттеушілер: «Түркістан Кеңестік автономиясының мәні қағидаттары, өлке өмірінің барлық салаларындағы отарлау қалдықтарын түпкілікті жою, еңсеру, Түркістан істері жөніндегі ВЦИК және РСФСР Халық Комиссариатының Түркістан Республикасының басқарушы пратиялық жіне Кеңестік мекемелерімен өзара қарым-қатынасы мәселері» басты назарда болғандығын атап өтеді.

Ұсынысты қарастыру барысында өкімет тарапынан комиссия құрылады. Осы комиссия қаулысымен жаңадан құрылған Орталық Комитеттің құрамына Сұлтанбек Қожанов енгізіледі. Сұлтанбек Қожановтың Кеңес өкіметі жағындағы елеулі қызметі осылайша бастау алады.

1918 жылдың соңында ағартушылық жұмыстарға қайта оралған С.Қожанов Ташкенттегі педагогикалық училищесіне оқытушы ретінде жұмыс атқарады. 1919 жылы қайта Түркістанға оралып, Қалалық Атқару Комитеті төрағасының орынбасары, ал 1920 жылдан бастап, Сырдария облыстық революциялық Комитетінің төрағасы (ревком) қызметін атқарады [31,41].

Сұлтанбек Қожановтың 1920-1924 жылдар аралығындағы саяси өмірлік жолы мен оның саяси-қоғамдық көзқарастарының қалыптасуына әсер еткен серпілісті кезең болып табылды. Осы жылдары Түркістан қаласындағы уездік-қалалық партия комитетінің мүшесі, ал Сырдария облыстық партия конференциясы оны облыстық партия комитетінің мүшесі етіп қабылдайды.

Коммунистік партия органдары мен еңбекші халықтың сеніміне ие болған С.Қожанов Түркістан Кеңестерінің бірнеше съездеріне өлке атынан делегат болып сайланады [32,17].

Сонымен қатар, 1920-1921 жылдары ол Ішкі Істер Халық Комиссары, 1921-1922 жылдары аралығында Халық Ағарту Комиссары, 1922-1924 жылдары Екіншілік Халық Комиссары қызметтерін атқарады. Осы қызметтерде жүріп әбден шыңдалады. 1921 жылдың желтоқсан айында Сұлтанбек Қожанов Бүкілодақтық Кеңестердің ІХ съезіне делегат болып қатысады. Баяндама жасайды. В.И.Ленин үзілісте оны шақыртып сұхбаттасады, нәтижесінде «Жарайсың қызу қанды қырғыз!» деп атайды. Сұлтанбек Қожанов оған «біз қырғыз-қайсақ емеспіз, бұл бізді қорлайды. Біз қазақтармыз. Нағыз ыстық қазақтар сізге әлі жеткені жоқ, олар далада. Олар Сізге көбірек келеді» деп жауап қатқан екен. Оған жауап ретінде В.И.Ленин отанына оралғаннан кейін өз халқының сауатының ашылуымен, ағартушылықпен айналысуына кеңес береді.

Сұлтанбек Қожановтың 1921 жылы өткен Кеңестердің ІХ Бүкілресейлік съезінде сөйлеген сөзінен кейін В.И.Ленин үзіліс кезінде оны төралқаға шақырып, сұхбаттасқандығы да тарихи шындық. Съезд барысында С.Қожановтың Түркістанның жергілікті халқын ағарту, жергілікті ұлт өкілдерінен ұстаздарды даярлау, мектеп ашу мәселелері бойынша сөз сөйлегені үшін «қызу қанды қырғыз» деп те атайды.

1922 жылы өткен Кеңестердің Бүкіл Одақтық съезінде қазақтарға өздерінің атауын қайтаруды, оларды бұрынғыдай «қырғыздар» деп атауды доғаруды талап еткенде осы Сұлтанбек Қожанов болған. Оның ұсынысы қабылданып, халқымыздың шын атауы Сұлтанбек Қожановтың арқасында қаулы ретінде қабылданып, қайтарылады.

Сұлтанбек Қожановты үзеңгілес қатарластары өткір тілді батыл адам деп сипаттама берген екен. Мысал ретінде Мәскеуде болған оқиғаның куәгері болған Т.Рысқұловты байланыстыра баяндайды. «Москвада бір кездері жаңа сталиндік Конституция жобасы талқылауға байланысты жиналыс өтеді. Жиналысқа С.Сейфуллин, Т.Рысқұлов қатысқан қазақ делегациясы қатысады. Оның құрамында басына қазақша тақия киген Сұлтанбек Қожанов та болады. Оған көзі түскен И.Сталин С.Қожановқа сөз берерде тілге тиек етіп тістеп алады: Сөз кезегі Шығыстан келген Шыңғысхан-Қожановқа беріледі дейді [33]. Оған жауап қатқан С.Қожанов Шығыстың Шыңғысханы Еділге жетті, ал Кавказдың Шыңғыс ханы Мәскеуде

отыр», деп жауап қатып қолымен Сталинді меңзеген екен. Осы кезде Т.Рысқұлов көзін жұмып, басын шайқаған екен. Міне қайсарлық, міне оның батылдығы.

Сұлтанбек Қожановтың өміріндегі күрделі кезеңінің бастамасы ұлттық-мемлекеттік межелеу саясатына араласқан кезінде басталды десек қателеспейтін шығармыз. Өйткені осы саясат барысындағы С.Қожановтың ұлт саясатына қатысты ұстанымы, халқы үшін жасаған қызметі кеңестер тарапынан теріс бағаланған болатын. С.Қожанов ұстанған Орталық Азия федерациясын құру идеясы ұлттық ұстаным деп танылып, оның әр ұлттың өз аймағы сақталуы керектігін айтуы пантюркизм идеологиясы деп айыпталады.

Сұлтанбек Қожановтың араласуымен Кеңес өкіметін нығайтудың жалғыз жолы-Орта Азияны ұлттық белгілері бойынша ажырату туралы ұсыныс жарыс сөзге шыға отырып ұсынылады. С.Қожанов Орта Азияны бір федерацияға біріктіру, сонымен қатар экономикалық емес, саяси және әкімшілік мәселелерді де ескеру қажеттігін де айтқан С.Қожанов болады. Бұл Кеңес өкіметі өкілдеріне ұнамайды [22.129]. Бұл мәселеге қатысты Сұлтанбек Қожановтың көзқарасы оның «Түркістан бір тұтас бөлінбейді» тезистік еңбегінде көрініс табады. Онда С.Қожанов өз халқының мүддесін табандылықпен қорғайды. Оның мақаласы Түркістан газетінде жарияланады [3.19]. Сонымен қатар бұл тақырып аясында оның «Орта Азияны ұлттық республикаларға бөлу туралы әңгіме» атта мақаласы да мерзімдік баспасөз беттерінде де жарық көреді.

Осыдан кейінгі жылдарда Сұлтанбек Қожанов өзіне тағылған айдарлар мен айыптаулармен тікелей күресуге, тіпті өкінішті мәлімдемелер жасауға мәжбүр болады. Өйткені ХХ ғасырдың 20-жылдарының соңына қарай «өкіну мен мойындау» науқаны басталады. Өйткені Кеңес өкіметі бұл кездегі өз саясатын ұлттық кадрларды жоюға бағыттаған болатын.

Бұл жылдары Сұлтанбек Қожанов Москваға шақырылып, БКП(б) ОК нұсқаушысы қызметіне тағайындалады. 198-1929 жылдары марксизм курстарына да оқуға жіберіледі. Оны аяқтағаннан кейін Ортаазиялық Бюро үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісінің орынбасары қызметіне де тағайындалады.

1929-1931 жылдары Ташкенттегі Орта Азия мақта-ирригациялық политехникалық институтының ректоры, 1931-1932 жж. Орта Азия Орталығының директоры, Мәскеуде-«Союззаготхлоп» басқарушысының орынбасары (1932-1933 жж.), мақта тобы басшысының орынбасары ҚР ОК-ҰК (1933-1934 жж.), кеңестік бақылау комитетіндегі мақта бақылаушысы (1934); тағы да Ташкентте-Орталық Азиядағы Комиссарлар комиссиясы (1934ж.), Өзбекхлоптрест директорының бірінші орынбасары (1934 ж.), Кеңестік бақылау комиссиясының уәкілетті орынбасары қызметтерінде атқарады. Осы жылдары ол ағартушылық саласына мойын бұрып, шығармашылықпен көбірек айналысады [23,58]. Ол өз еңбектерін «Токпак» (балға) бүркеншікті атымен жариялайды.

Ағартушылық саласы бойынша көптеген ғылыми комиссиялар құрамына кіріп, атқарған ізденістері оның ғылыми тұрғыда шындалуына әкеледі. Әр жылдары ол Түркістан Компартиясының тарихы бойынша жинақтар құрастыру комиссиясының мүшесі (1922 жыл), Истпарт бюро алқасының мүшесі болуы (1924 жылы), ОртаАзиябюро журналының тарих саласы бойынша редакциялық алқа мүшесі болуы (1929 жылы), 1930 жылы Орталық Азия революция тарихи-ғылыми-зерттеу институтының Кеңесінің мүшесі де болады [33,58].

Олардың қабырғасында жүріп, 1928 жылы С.Қожановтың «Түркістан Кеңестік автономиясының он жылдығына» атты еңбегі баспадан жарық көреді [34,13]. Еңбекте С.Қожанов Түркістан халқының революция қарсаңындағы жағдайы, оның қозғаушы күштері, ұлтаралық қатынастардың сол кездегі дамуы, Түркістандағы ұлттық мәселені шешудің жекелеген кезеңдерінің орны мен рөлі, өңірдегі ұлттардың лениндік тұрғыда өзін-өзі анықтау тұжырымдамасын орнатудағы қиындықтар және т.б. бүгінгі таңда ғылыми құндылықтары бар мәселелерді қамтиды. Сонымен қатар, «Жергілікті ұлтшылдық және ондағы татуласу туралы» (Шығыс ақиқаты. 1929 жылы, 15 ақпан), «Әдеби тіл және терминология туралы» (Шығыс ақиқаты. 1929 жылы, 6 маусым) атты жергілікті ұлттардың әдеби тілі, оның өткірлігі мен полемикасын көрсете білген еңбектері ғалымның публицистикалық қырын көрсетеді.

Бүгінгі таңда Қазақстан тарихының тұлғаларды зерттеу тарихнамасында өз өрісін алған ХХ ғасырдың 20-30 жылдардағы ұлт зиялыларының көзқарастарына өз еңбектері негізінде нақты талдаулар жасау ақиқатқа қол жеткізу басты міндеттердің бірі деп ойлаймын. Қорытып айтар болсақ, жоғарыда айтылғандардан төмендегідей тұжырымдар туындайды: - Қазақ ұлттық интеллигенциясының өкілдері қазақ халқының ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы қоғамдық дүмпулерге ешбір даярлықсыз, күтпеген жерден тап болғандарын өздерінің еңбектерінде ашып айтты.

С.Қожанов қатарында болған ұлттық интеллигенция 1917 жылғы ақпан төңкерісі берген мүмкіндіктерді толық пайдалана алмады. Бұған объективті және субъективті себептер кедергі келтірді; Қалыптасқан ауыр ахуалға қарамастан қазақ интеллигенциясы өкілдері Кеңес өкіметінің жүргізген сасатына байланысты жергілікті жерлердегі большевиктердің озбырлықтарын әшкерелей алды. Ал мұның бүгінгі қайта жазылып жатқан тәуелсіз тарихымыздың қалыптасуы үшін зор маңызы бар.

Қорытынды. Қудалануды басынан өткізген қазақ интеллигенцияларының қатарында болған С. Қожанов халқының мүддесі үшін жанын аяған жоқ. Ол оның тектілігімен интеллектуалды саналығын көрсетті. Атап айтқанда, 1918 жылы октябрь айы 16-жұлдызында РКФСР Бүкіл Одақтық Орталық Комитетінің «Бірінғай еңбек мектебі туралы ережесі» хақында сол жылдың қазан айының 31 жұлдызында «Азшылық мектебі хақында да шешімдер қаулы болып қабылданады. 1919 жылы желтоқсанның 26-да «РКФСР халықтарында сауатсыздықпен күрес» декретіне қол қойылады. 1920 жылдан бастап РКФСР-дің бүкіл аймағында Ағарту комитеттері құрылып, олардың жанынан «Сауатсыздықты жоюға арналған төтенше комитеттер» құрылады. Осыдан бастап сауатсыздықпен күрес мемлекеттік іс шара негізінде бүкіл республика көлемін қамтиды. Сауатсыздар тізімін жасақтаудан бастау алған бұл мемлекеттік іс-шара бастауыш мұғалім мамандарын даярлайтын курстардың ашылуында қамтамасыз етеді. Тіпті тез арада оқу құралдарын шығаруда ұйымдастырылады.

1920 жылдың қазан айында Қазақ АКСР-де ХАК құрылып, Ахмет Байтұрсынұлы Халық Ағарту Комиссары болып тағайындалады. 1921 жылы ақпан айының 18 күні Бүкілқазақ республикасын қамтыған Оқу-ағартушылық мамандарын жинақтаған конференция ұйымдастырылады. Онда жасөспірімдерді қорғау, бірінғай мектеп жүйелерін құру, арнайы кәсіптік білім беретін техникумдар құру, тәрбие ісін қолға алу, жалпы оқу-тәрбие саласындағы қомақты мәселелер көтеріледі. Қазақ Кеңестік автономиясы бойынша 1920-1921 жылдары сауатсыздықпен күрескен іс-шаралар тізбегі бойынша 2412 қызыл отау жұмыс атқарып, 72 мыңдай адам сауат ашады. Сауат ашу орталықтарын жергілікті атқару үкімет органдары өз тараптарынан да ұйымдастырып отырған. Мәселен, Түркістан Кеңестік Автономия татапынан Халық Ағарту Комитеттері мен жұмысшы, солдат және шаруа депутаттарының Әулиеата қалалық Кеңестерінде де сауат ашу орталықтары ұйымдастырылып, оларды қаржыландыру мәселелерінде өздері дербес шешіп отырған.

Түркістан АКСР-ң Халық ағарту комиссариаты 1918 жылдың 26 шілдесінің өзінде-ақ ересек азаматтар арасында сауатсыздықты жою орталықтары ұйымдастыру туралы шешім қабылданып, ересек азаматтар арасында міндетті оқу 1919 жылдың 3-желтоқсанынан бастап ұйымдастырылады. Яғни бұл келтірілген деректерге сүйенсек, Сұлтанбек Қожанов, Тұрар Рысқұлов бастаған Түркістан АКСР-ң Ресей Кеңестік Федеративті Социалистік Республикасынан бұрынырақ сауатсыздық пен күрес шараларын бастағандығын аңғарамыз. Сұлтанбек Қожановтың 1921-1922 жылы Халық Ағарту комиссары болғанын ескерсек, бұл атқарылған үлкен іс-шаралардың басы қасында Сұлтанбек Қожановтың тікелей ат салысқанына тағы да көз жеткіземіз.

1922-1923 жылдары ұлттық деңгейдегі сауат ашу орындары пәндік оқулықтармен қамтамасыздандырылу мәселелері де қолға алынып, төл тілімізде оннан астам оқулықтар баспадан шығарылып, мектептерге таратылады. Жас ұрпақтың келешегін ойлаған қазақ сауатты азаматтары ғылымның әр салалары бойынша оқулықтар құрастырған. Ахмет байтұрсынов, Х.Досмұханбетов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Е.Омаров, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, К.Кемеңгеров, Б.Майлин, Х.Басымов, Т.Шонанов, Ә.Ермеков сияқты қазақ

оқығандарының арасында орта білім беру саласында оқулық құрастыруға Сұлтанбек Қожанов та ат салысады. Қазақ оқыған азаматтары орта білім салаларына арнап, оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдарын, екі тілдік сөздіктер, терминологиялық анықтамалар, түсіндірме сөздіктер құрастырады.

Бірақ бұл атқарылған іс-шаралар барлық проблемаларды бір сәтте шешіп тастамады және оның теңізге төккен бір тамшы екендігін сол дәуірдегі оқыған азаматтар оңды қабылдаған еді. Солардың қатарында болған С.Қожанов қазақтар өз ана тілінде білім алуға құқықтары болуы керек деп санап, мектеп балаларына арнап «Есептану», яғни Математика оқулығын өзі құрастырып шығарады.

Сұлтанбек Қожанов шет жерлерде, әсіресе сонау Мәскеу мен Санкт-Петербург қалаларындағы жоғарғы оқу орындарында білім алып жүрген Түркістан жастарына материалдық көмекте ұйымдастырады. С.Қожанов Ұлы жұттың кезінде жергілікті халыққа аштықтан айығуға көмек қолын созған азық-түлік комитетін басқарады және өзінің азаматтық қырымен көпшіліктің ықыласына бөленеді.

С.Қожанов Түркістан өлкесінде ұлттық театр мен мерзімдік баспасөз құралдарын ашуға өз септігін тигізеді. Мысалы, «Ақ жол» газетін ашқан. Тіпті қазақтың бір туар азаматы Ахмет Байтұрсынұлының 50 жылдық мерейтойын Ташкент қаласында аталып өтілуіне де ұйтқы болған азамат Сұлтанбек Қожанов болады.

Сонымен қатар, Орта Азиядағы ауыл шаруашылық саласы бойынша жоғары білім беру саласының негізі қаланып, дамуына үлес қосады. Орта Азия мақта- ирригациялық политехникалық институтының ашылуына үлес қосып, өзі оның тұңғыш ректоры болады.

С.Қожанов өз ана тілінде өлеңдер шығарып, К.Бальмонттың шығармаларын қазақтіліне аударды. Ол қазақ әдебиетінің дамуына үлкен қолдау жасайды. Оған дәлел, Мағжан Жұмабаевтың алғашқы өлеңдер жинағының баспадан шығуына ат салысып, алғы сөзін жазады. Басына іс түскенде Мағжан Жұмабаевқа қолдау көрсетіп, Москвадағы әдебиет институтына түсуіне де көмек қолын созады. Тіпті Шымкенттегі политехникалық арнайы кәсіптік училище басшысы ретінде Мұхтар Әуезовке де көмек қолын созған да осы Сұлтанбек Қожанов болған.

Жаңа сауат ашқан қазақ балаларына орыс тілімен бірге өз төл ана тілдерін меңгеру қажеттігін, ол үшін оқу құралдарын құрастырып, жазу керектігін өзекті мәселе ретінде санағандардың да бірі Сұлтанбек Қожанов болған.

Әйгілі мәдениет, ағарту және қоғам қайраткерлері мектеппен тығыз байланыста болды. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, С.Сейфуллин, М.Сералин, Ж.Сейдалин және тағы да басқа қазақ зиялылары оқу-ағарту саласында қолданылуға ұсынылған идеялары, қазақ халқы арасында кең қолдау табады. Қазақ зиялыларының ұсыныстары мен пікірлері тіпті Қырғыз (Қазақ) АКСР-нің Халық Ағарту ісі Комитетінің коллегиялық отырысында қаралып отырған болатын.

Ғылымның әр түрлі саласына жататын терминдерді ұлт тілінде жасаудың, ұлт тілінің ғылым тіліне айналуының маңызын А.Байтұрсынов бастаған қазақ зиялылары дұрыс түсінді. Мәселен, Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Е.Омаров, С.Қожанұлы, Ж.Күдерин сияқты зиялыларымыздың оқулықтары мен оқу құралдары соған дәлел ретінде келтіре аламыз. Олар ғылымның әр саласында заман талабына сай өз мамандары жоқ кезде әрі аудармашы, әрі ақын, әрі жазушы, әрі сыншы, әрі драматург болып еңбектер жазды. Кейіннен, яғни 20–30-жылдары, олардың еңбектері көп таралыммен қазақ тілінде басылып шықты. Бұған А.Байтұрсыновтың 1912–1928 жылдардағы жарық көрген әліпшелері, оқулықтары, жазу, емле, терминология мәселелері туралы жазылған сыни мақалалары, М.Дулатовтың «Есеп құралы» (1918-1925), М.Жұмабаевтың «Педагогикасы» «Баланы тәрбия қылу жолдары» (1922, 1923), Ж.Аймауытовтың «Тәрбие жетекшісі» (1924), «Психологиясы» (1926), «Жан жүйесі және өнер таңдауы» (1926), Е.Омаровтың «Пішіндемесі» (1924, 1928), «Физикасы» (1930), Х.Досмұхамедовтың «Жануарлары» (1922), «Табиғаттануы» (1922), «Адамның тән тірлігі» (1927), Қ.Кеменгеровтің «Оқу құралы» (1928), «Қазақша-орысша тілмашы» (1927), Е.Ермековтің «Ұлы математика курсы» (1935), Б.Майлиннің «Ересектерге арналған әліппесі»

т.б. көптеген еңбектер жатады. Ал, Сұлтанбек Қожановтың өзі құрастырған «Есептану құралы» 1924 жылы баспада жарық көреді.

1930 жылдың басында Сталиннің жеке басына табынушылық пен әкімшілік-әміршілдік басқару жүйесі орнаған кезеңде ұлт мүддесінде пікір айтуға, дамуға тосқауыл қойылды.

1937 жылы 16 шілдеде Сұлтанбек Қожанов қамауға алынып, қуғын-сүргінге ұшырайды. Көптеген жылдар бойы, яғни он бір жылдың көлемінде оның зайыбы Күлэндәм Қожанова да АЛЖИРГЕ түседі [35.3]. Жиырма жылдан кейін Сұлтанбек Қожанов көптеген зиялы азаматтар қатарында өмірден өткеннен кейін ақталады. 1957 жылы 6 желтоқсанда КСРО Коммунистік Пратиясының Орталық Комитеті Бюросының шешімімен ақталады. Алайда оның халық жадына оралуы тым ұзақ уақытты құрайды.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті (ИРН R18574180 гранты) жоба аясында орындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Симтиков Ж.Қ. Сұлтанбек Қожановтың саяси-қоғамдық және мемлекеттік қызметі (Түркістандық кезеңі. 1916-1924 жж.). А., 1997 33 б.
2. Қойшыбаев Б. Жазықсыз жапа шеккендер. А., 1990, 168 б.
3. Раджапова Р.Я. Имя, возвращенное истории и народу (Султанбек Ходжанов) //Отечественная история Узбекистана. 17-31стр.
4. Қожжекеев Т. Сұлтанбек сырлары. // Қазақ әдебиеті. 1994, №3, 3 б.
5. Бердібай Р. Замана сазы: Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы, 1985. – 216-226-б.
6. Әлмәшұлы Ж. Сұлтанбек Қожанов (түрмеде сөнген шырақ). А., 1994, 128б.
7. Шаріпов Ә. Сұлтанбек Қожанов - әдебиетші. А, 1994, 98 б.
8. Уалиханова Ж.М. С.Қожановтың мәдени-ағартушылық және саяси-қоғамдық қызметі. авто реф. 2002, 30 б.
9. Тұрсын Х. Сұлтанбек Қожанов қызметіндегі алаштық идея // «Ұлы дала тариқы: көне дәуірден қазіргі заманға дейін» қалықаралық еуразиялық форумының материалдары. 1-том. 225-229 бб.
10. Шоқай М. Таңдамалы. 2 томдық. -Алматы: Қайнар, Т-2. -1999. -520 б.
11. Алаш қозғалысы құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 ж.ж. - Алматы: «Елшежіре». 2007. Т.3. Кн.1. -304 с.), Алаш қозғалысы құжаттар мен материалдар жинағы. желтоқсан 1917 - мамыр 1920 жж. - Алматы: «Алаш». 2005. Т.2. -496 с.
12. Әбдігұлова Б., Жумашева С.С. Отансүйгіштік, адамгершілік, толеранттылық қасиеттерді студенттердің бойында қалыптастырудың жолдары. // Қазіргі кезеңдегі тарих және қоғамдық пәндерді оқытудың әдістемесін дамыту мен жетілдірудің өзекті мәселелері атты республикалық ғылыми- практикалық конференция материалдары. 2016 жыл 18-22 бб.
13. Тұрсын Х. Мектепте тарихты оқыту әдістемесі. Алматы Дарын. 2004, 156б.
14. Тұрлығұл Т.Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. А, 2003 141б.
15. Тілеубаева К.М. 10-11 сыныптар үшін Қазақстан тарихынан тәрбие сағаттарын өткізу. Алматы, 1998, 88б.
16. Тұрғанбаев Б.А. Дамыту технологиясы. Алматы, 2000, 121б.
17. Раджапова Р.Я. Имя, возвращенное истории к народу (Султанбек Ходжанов) // «Общественные науки в Узбекистане». 1988. №12. С-17-30.
18. Қожжекеев Т. Көк сеңгірлер. Алматы, «Қазақ университеті», 1992, 108-140 бб.
19. Шаріпов А. Сұлтанбек Қожанұлы-әдебиетші. Алматы. «Ер дәулет»-Қазақстан, 1994, 98 б.
20. Әлмәшұлы Ж. Сұлтанбек Қожанұлы (Түрмеде сөнген шаңырақ). Алматы. Қазақстан. 1994, 128 б.
21. Симтиков Ж. Сұлтанбек Қожановтың қоғамдық-саяси қызметінің Түркістан республикасы кезеңінің кейбір мәселелері. //Үлкен Алтай әлемі.-Мир Большого Алтая-World of Great Altay- 5 (1) 2019, 116-123 бб.

22. Тыныбекова С.Б. В память о моем деде // Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Сұлтанбек Қожановтың 125 жылдығына арналған «Тарихи сананы жаңғырту: қоғам, ұлт және тұлға» атты халықаралық ғыл. -тәжіриб. конф. мат. [Құрастырушы: Х.Тұрсұн]. - Түркістан, 2019. - 215 б.
23. Әлмашұлы Ж. Сұлтанбек Қожанов: тарихи-ғұмырнамалық толғам. – Алматы: 2005. – 272 б.
24. Кемеңгерұлы Қ. Бұрынғы езілген ұлттар. 1925, М., 18 бет.
25. «Қазақ» газеті 1917, 24 наурыз, 4б.
26. ҚРОМА 849-қор, 1-тізбе, 16-іс. 21 б.
27. Қожанов С. Құжаттар мен материалдар жинағы. сборник документов и материалов.- т.1. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2013.- 384 б.
28. Қойшыбаев Б. Сұлтанбек Қожанов : (ғұмырнамалық деректі хикаят) .- алматы : ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2007. - 320 б.
29. Қожанұлы С. Шығармалары / құраст. проф. А. Шәріп. Алматы: Арыс баспасы, 2009. – 352 б.
30. Уалиханова Ж.М. Сұлтанбек Қожановтың мәдени-ағартушылық және мемлекеттік-саяси қызметі. Тарих ғылымд. канд.... дис. - Алматы, 2002. - 30 б
- 31 ҚРОМА 849-қор, 1-тізбе, 16-іс. 41 б.
32. ҚРОМА 849-қор, 1-тізбе, 19-іс. 17 б.
- 33 Озганбай Б. Жарығы өшпейтін жұлдыз. - Алматы: Үш қиян, 2003.-232 б
34. Қожанов С. Құжаттар мен материалдар жинағы. сборник документов и материалов.- т.1. – алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2013.- 384 б.
35. Кудайбергенова А. И. Мурзаходжаев К. М. Алжир лагеріндегі жаны жараланған қыз келіндер.// 1607408117_ Кудайбергеновой и др. Ходжанова .pdf.

List of references:

1. Simtikov Zh. K. *political, social and public activities of Sultanbek Kozhanov (Turkestan period. 1916-1924.)*. A., 1997 33 p.
2. Koishybayev B. *innocent victims*. A., 1990, 168 P.
- 3.Rajapova R. Ya. *Imya, the rising history and the people (Sultanbek Khodzhanov) //domestic history of Uzbekistan. 17-31str.*
4. kozhekeev T. *secrets of Sultanbek*. // *Kazakh literature*. 1994, No. 3, P.3
5. Berdibay R. *Zamana Sazy: research and articles*. – Almaty, 1985.-p.216-226.
6. Almashuly zh. *Sultanbek Kozhanov (candle extinguished in prison)*. A., 1994, 128p.
7. Sharipov A. *Sultanbek Kozhanov-writer*. A, 1994, p.98.
- 8.Ualikhanova zh. *m.cultural, educational and political and social activities of S. Kozhanov*. auto ref. 2002, 30 p.
9. Tursun H. *The idea of Alash in the activities of Sultanbek Kozhanov // materials of the inter-ethnic Eurasian Forum "the history of the Great Steppe: from ancient times to modern times". Volume 1. Pp. 225-229.*
10. Shokai M. *Selective. 2 volumes*. - Almaty: Kainar, T-2. -1999. -520 p.
- 11.collection of documents and materials of the Alash movement. April 1920-1928-Almaty: "Elshezhire". 2007. Vol. 3. KN.1. -304 P.), Alash movement collection of documents and materials. December 1917-May 1920. - Almaty: "Alash". 2005. Vol. 2. -496 P.
12. Abdygulova B., Zhumasheva S. S. *ways to form patriotic, moral, tolerant qualities in students. // Materials of the Republican scientific and practical conference on the relevance of the development and improvement of the methodology of teaching history and social disciplines at the present time. 2016 pp. 18-22.*
13. Tursun H. *methods of teaching history at school*. Almaty Daryn. 2004, 156p.
14. Turlygul T. T. *theory and methods of teaching the history of Kazakhstan at school*. A, 2003 141p.

15. Tleubaeva K. M. *conducting educational hours on the history of Kazakhstan for grades 10-11*. Almaty, 1998, 88p.
16. Turganbayev B. A. *Development Technology*. Almaty, 2000, 121b.
17. Rajapova R. Ya. *Imya, the history of the people (Sultanbek Khodzhanov) // "public science in Uzbekistan"*. 1988. №12. s-17-30.
18. Kozhakeev T. *Blue sundresses*. Almaty, "Kazakh University", 1992, pp. 108-140.
19. Sharipov A. *Sultanbek Kozhanovich-writer*. Almaty. "Er Daulet" - Kazakhstan, 1994, 98 p.
20. Almashuly zh. *Sultanbek Kozhanovich (shanyrak extinguished in prison)*. Almaty. Kazakhstan. 1994, 128 p.
21. Simtikov Zh. *Some problems of the period of socio-political activity of Sultanbek Kozhanov in the Republic of Turkestan. // Big Altai world. - World of great Altai - world of Great Altai - 5 (1) 2019, pp. 116-123.*
22. Tynybekova S. B. *In memory of my Dede // International Science "modernization of historical consciousness: society, nation and personality", dedicated to the 125th anniversary of the outstanding state and public figure Sultanbek Kozhanov. - experience. conf. checkmate. [Compiler: H.Tursun]. - Turkestan, 2019. - 215 P.*
23. Almashuly zh. *Sultanbek Kozhanov: historical and life cycle*. - Almaty: Arda, 2005 -- 272 P.
24. Kemengeruly K. *former oppressed nations*. 1925, M., Page 18.
25. *newspaper "Kazakh" 1917, March 24, 4p.*
26. *Kroma 849-fund, List 1, case 16. 21 p.*
27. *Kozhanov S. collection of documents and materials. sbornik documents and materials. - Vol. 1. - Almaty: Zhalyn publishing house LLP, 2013. - 384 P.*
28. *Koishybayev B. Sultanbek Kozhanov: (documentary story of life) . - Almaty: publishing house "Kazakhstan" LLP, 2007. - 320 P.*
29. *works of Kozhanovich S. / comp. Prof. A. Sharip. Almaty: arys publishing house, 2009. - 352 P.*
30. *Ualikhanova zh. M. cultural and educational and state-political activities of Sultanbek Kozhanov. History is a mystery. Kand dis. - Almaty, 2002. - 30 p.*
31. *Kroma 849-fund, List 1, case 16. 41 p.*
32. *Kroma 849-fund, List 1, case 19. 17 p.*
33. *Ozganbai B. A Star whose light does not fade. - Almaty: Ush Kian, 2003. -232 P*
34. *Kozhanov S. collection of documents and materials. sbornik documents and materials. - Vol. 1. - Almaty: Zhalyn publishing house LLP, 2013. - 384 P.*
35. *Kudaibergenova A. I. Murzakhodzhaev K. M. wounded daughters-in-law in the Algerian camp. // 1607408117_Kudaibergenovoy and Dr. Khodzhanova.pdf.*